

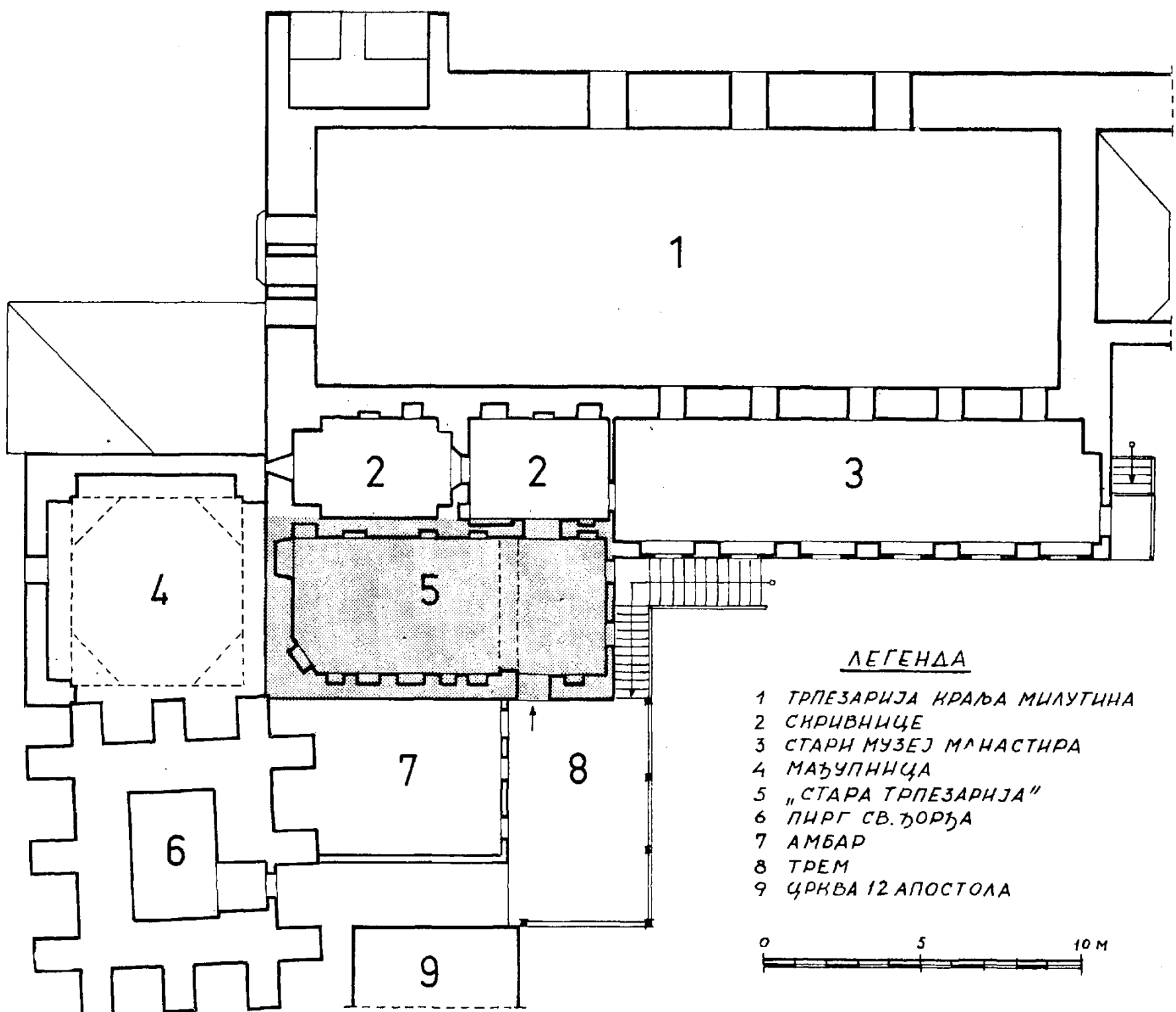
Нови подаци о „старој трпезарији“ у Хиландару

СЛОБОДАН М. НЕНАДОВИЋ

Пре две деценије објавили смо нове податке на основу којих смо извели једну могућну хипотезу како је првобитно изгледала дворишна фасада трпезарије краља Милутина у Хиландару. Том приликом објавили смо и план једне просторије, која је такође некада служила као трпезарија и која се и данас у Хиландару назива „стара трпезарија“.¹ Она се налази углављена између двеју просторија које су служиле

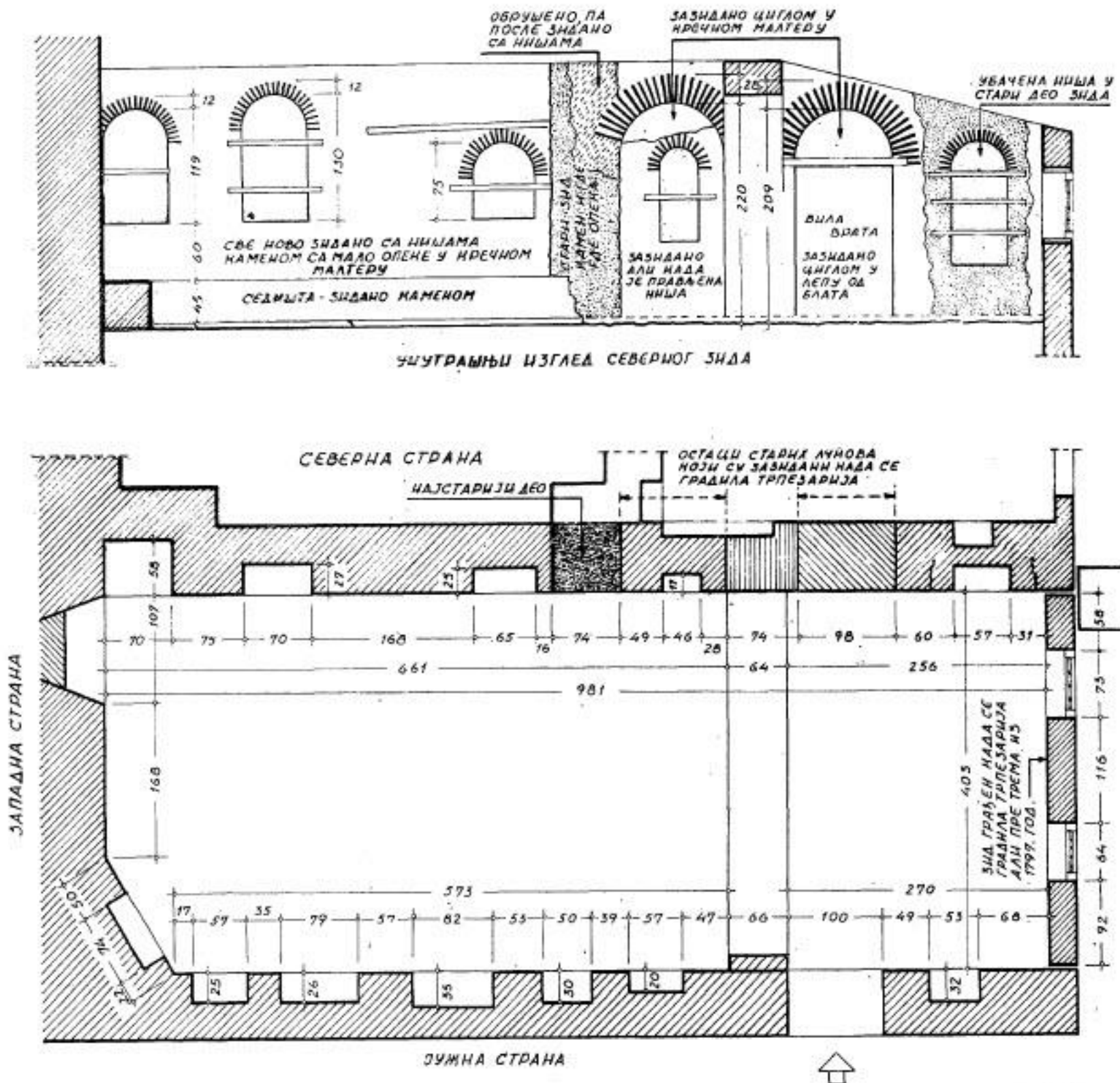
као манастирске скривнице, затим мађупнице, просторије која служи као амбар и делимично пирга св. Ђорђа и некадање музејске просторије Хиландара (сл. 1). Испод ње је остава за чување кухињског посуђа, а понекад служи и

¹ С. Ненадовић, *Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије*, Зборник заштите споменика културе књ. XIV (Београд 1963) 1—12.

Сл. 1. Ситуациони план положаја „старе трпезарије“ у Хиландару са околним просторијама и објектима. Под бр. 1 је трпезарија краља Милутина; бр. 2 просторије скривнице; бр. 3 стари музеј; бр. 4 мађупница (кујна); бр. 5 „стара трпезарија“; бр. 6 пирг св. Ђорђа; бр. 7 амбар; бр. 8 трем и бр. 9 црква 12 апостола и Рођења Богородице.

Fig. 1. Situation du «vieux réfectoire» dans l'enceinte de Hilandar, avec les locaux contigus et les bâtiments annexes. N°1 — le réfectoire du roi Milutin; N°2 — les locaux destinés au trésor; N°3 — l'ancien musée; N°4 — la cuisine; N°5 — «le vieux réfectoire»; N°6 — la tour Saint-Georges; N°7 — la grange; N°8 — le portique et N°9 — église dédiée aux Douze apôtres et à la Nativité de la Vierge.

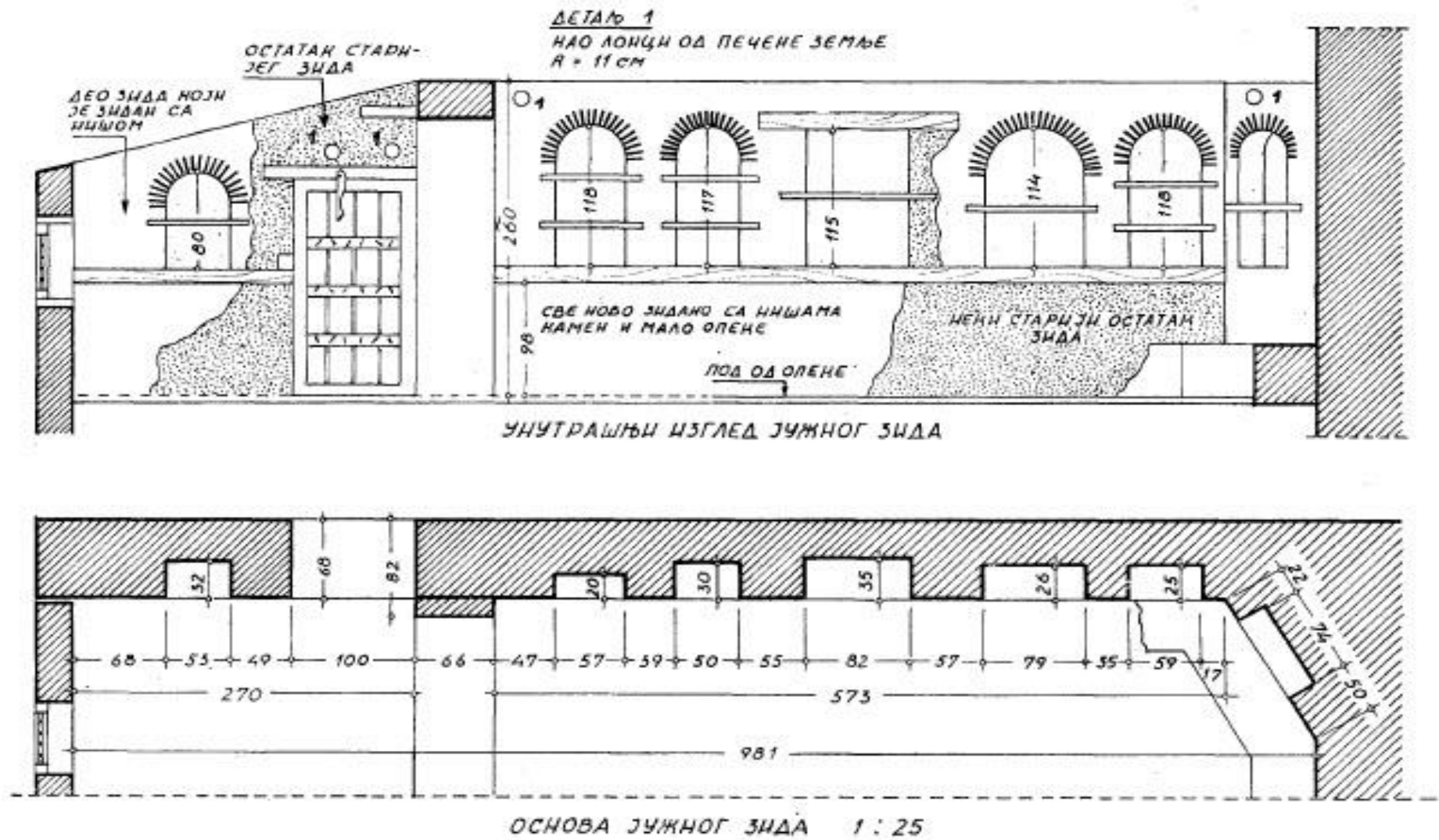
Сл. 2. Основа „старе трpezарије“ и унутрашњи изглед северне стране. На њему се виде сачувана два већа отвора лучно засведена која потичу од старије грађевине.

Fig. 2. Plan du «vieux réfectoire» et son intérieur vue du nord. On y voit deux haies voûtées, assez importantes, subsistant d'un bâtiment antérieur.

за смештај извесних намирница, која је у непосредној вези са мађупницом. Још ниже, испод ове оставе, налази се подрум. Већ тада смо утврдили да су скривнице постојале још 1757. године, јер су нацртане и обележене на хиландарском бакорезу, из те године, и да је аркадни трем испред трpezарије краља Милутина са просторијом некадањег манастирског музеја сазидан доцније — 1797. године.² Године 1982. започео је манастир извесне конзерваторске радове на „старој трpezарији“. Том приликом је са унутрашњих површина зидова, као и са источне спољне, дворишне фасадне слободне површине скинут малтер којим су оне биле покривене и који је био окречен (у бело). На огољеним

зидовима указао се читав низ нових података, који нам много говоре о времену и начину постанка „старе трpezарије“. Зато ћемо овог пута, користећи нове податке, детаљно приказати архитектуру „старе трpezарије“ и покушати да што тачније утврдимо хронолошки однос њеног постанка у склопу свих околних зграда и просторија.

² Успенски сматра да је портик „са колонадом“ сазидан 1652. године, а да је 1797. године само живописан. (Первое путешествие въ Авонскіе монастыри и скиты архимандрита, нынѣ Епископа Порфирія Успенскаго въ 1846 году, часть II-а, Кіевъ 1877, 31).

Сл. 3. Унутрашњи изглед јужног зида „старе трпезарије“ и његова основа.

Fig. 3. Vue de l'intérieur du «vieux réfectoire» (mur méridional) et son plan.

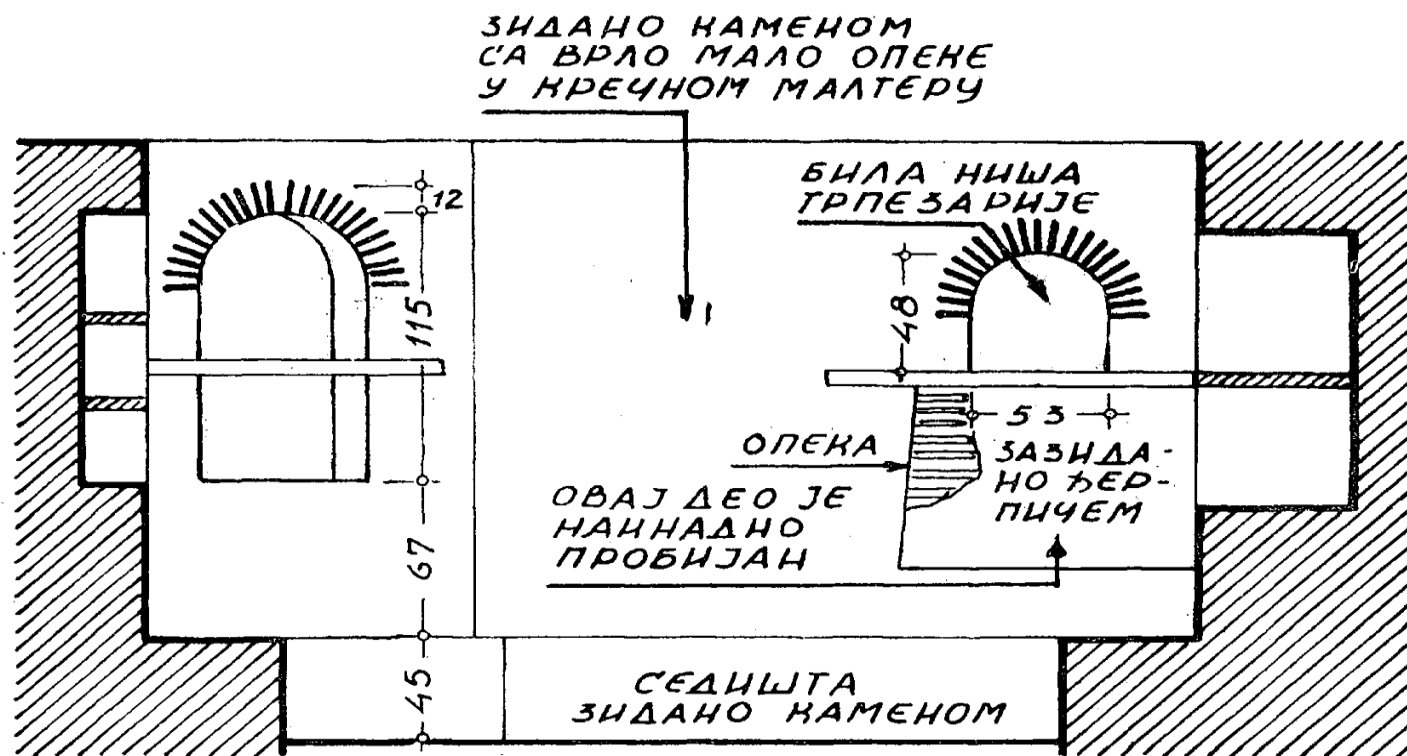
„Стара трпезарија“ није велика просторија: дуга је 9,81 m, а широка 4,03 m. Она је правоугаоног облика, с тим што јој је југозападни угао, који упира у пирг св. Ђорђа, мало засечен. Висина јој је била од пода до таванице око 2,50—2,60 m, али не изнад читаве просторије, већ само од западне стране до лука, који је разапет између северног и јужног зида. Лук је широк око 65 cm и од западне стране удаљен је за 6,60 m, а од источне за 2,56 m, према северном зиду, односно 2,70 m према јужном зиду. Овај мањи део трпезаријског простора, од лука до источног зида, није имао хоризонталну таваницу, већ је њу образовала коса кровна површина која се спуштала од лука преко источног зида.

До скидања малтера са унутрашњих површина на северном, јужном и западном зиду, виделе су се само нише, у којима се чувало посуђе оних који су трпезарију користили и за које је била саграђена. У северном зиду било је пет ниша; у јужном зиду било их је шест, а у западном свега две. Све нише биле су са горње стране засведене луком, осим једне у јужном зиду, која је имала правоугаони облик. Нише нису биле ни исте ширине, ни исте висине, а ни исте дубине. Ширина ниша кретала се од 46 па све до 82 cm; висина од 75 до 132 cm, а највише их је са висином од око

118 cm. Дубина ниша креће се од 17 до 35 cm.³ Нише су имале дрвене полице израђене од једноставно узиданих дасака. Те даске су узиђиване истовремено са зидањем трпезарије. Нише са мањом висином имале су само једну полицу, али има и ниша високих 1,15 m са једном полицом. Већина ниша има две полице, а једна ниша у северном зиду има чак три полице (сл. 2, 3, 4).

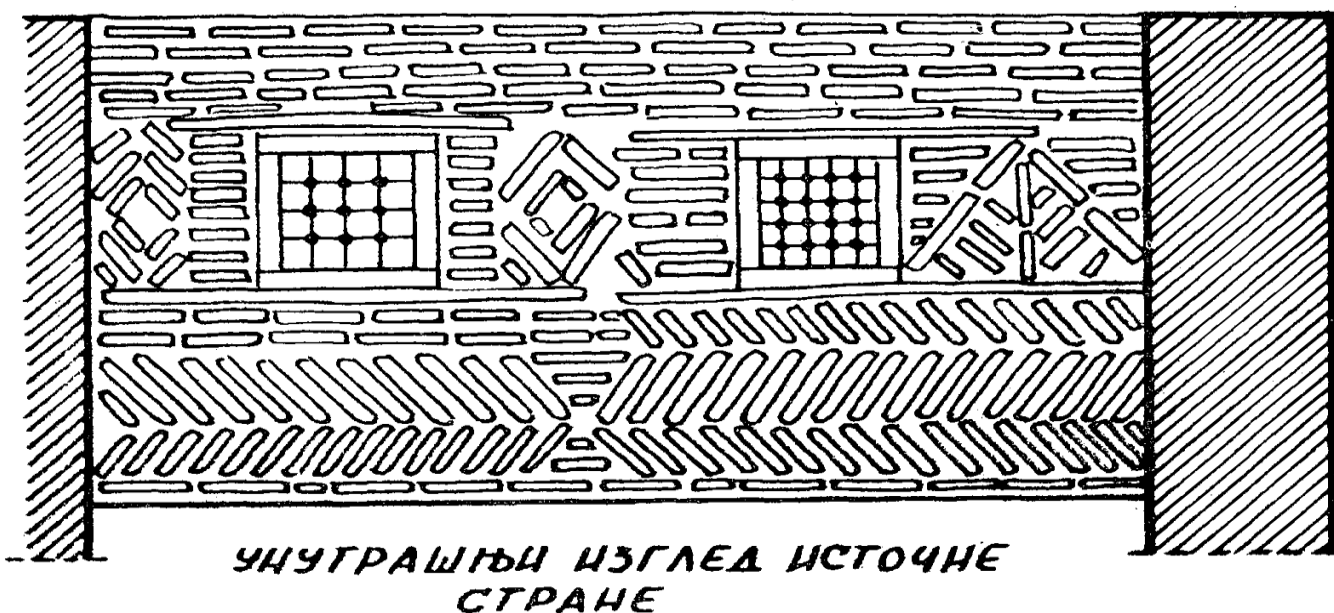
Због ових ниша и дебљине зидова морале су бити веће од уобичајене дебљине која би се у овим случајевима применила (највише до 50 cm). Јужни зид дебео је 68 cm, а северни и западни вероватно и више (у северном зиду једна ниша је дубока 58 cm). У односу на ова три зида источни зид био је уочљиво тањи: имао је дебљину од свега 30 cm. Док није био скинут малтер с његове спољне и унутрашње стране није се могло знати зашто је он тако танак. У њему су се налазила два мала прозора правоугаоног облика са отворима од 58x64 cm и 65x73 cm. То су били једини прозори ове

³ Разлике у мерама, како код ниша трпезарије тако и у другим елементима, између првог мерења пре две деценије и садашњих потичу од тога што су прва мерења вршена са малтерисаним зидовима, а друга без малтера, тј кад је он скинут са зидова.

ЗАПАДНА СТРАНА

РАЗМЕР 1 : 25

Сл. 4. Доле: унутрашњи изглед источног зида „старе трпезарије“, који је зидан само опеком. Горе: унутрашњи изглед западног зида „старе трпезарије“.

Fig. 4. En bas: Vue de l'intérieur du «vieux réfectoire» (mur oriental) qui ne fut bâti qu' avec des briques.

En haut: vue de l'intérieur du «vieux réfectoire» (mur occidental).

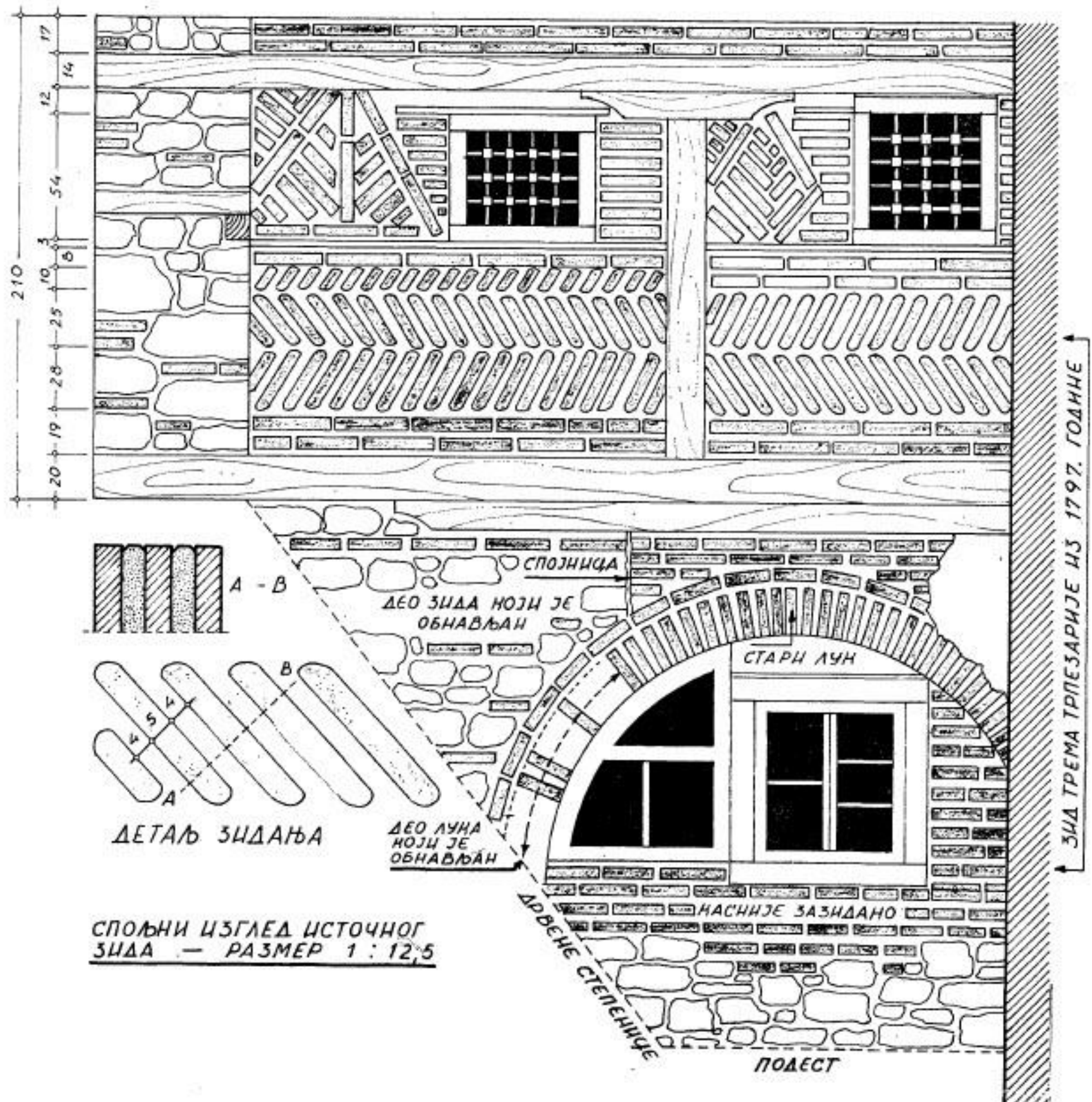
просторије, због чега је она била веома мрачна, јер су се ови отвори још смањивали по ширини и висини за 14 cm, колико је износила дебљина прозорских рамова. Дакле трпезарија је била осветљена отворима 44x50 cm и 51x59 cm.

Поред подужних и западног зида била су камена седишта у облику банка. У току ове две деценије седишта су добрим делом порушена, те су остала још само поред западног и делом северног зида.

Под трпезарије био је од опека квадратног облика, које су постављене на подлогу од блата. И тај под је данас сачуван само у западној половини трпезарије.

У трпезарију се улазило са трема, који је служио за прилаз не само њој већ и амбару, параклису Рођења Богородице, пиргу св. Ђорђа и даље великом конаку јужне мале. Насупрот овом улазу, који је био у јужном зиду, налазио се још један у северном. Преко овог пролаза трпезарија је била у вези са скривницама, односно музејском просторијом. Међутим, тај пролаз био је зазидан вероватно 1797. године, када је испред трпезарије краља Милутина дозидан трем и кад се спрат изнад трема почео користити као музејска просторија.

Скидањем малтера са унутрашњих површина трпезарије, као и са спољне површине источног зида, на огољеним зидовима указао се читав

Сл. 5. Детаљ спољне фасаде „старе трпезарије“ и дела просторије испод ње.

Fig. 5. Vue de l'extérieur du «vieux réfectoire», détail, et une partie des locaux sous-jacents.

низ преправки. Оне су двојачке: једне су настале у току самог зидања трпезарије, а друге доцније.

Најзначајнији подаци налазе се на северном зиду. На њему се јасно уочава најстарији остатак зида, који је према преградном зиду између двеју просторија скривница. У зиду који је према првој скривници, која је до музејске просторије, налазила су се два отвора засведена луцима (сл. 2). Ширина једнога је 1,23 m, а висина до темена лука 2,20 m; други је широк 98 cm, а висок 2,09 m. Размак између њих био је око 74 cm. Отвори су били засведени луцима од опеке висине 28 и 32 cm. У првом источиом луку налазила су се врата са којима

је трпезарија била у вези са скривницом и која су доцније зазидана. У другом западном отвору направљена је једна трпезаријска ниша, кад је трпезарија зидана и кад је и цео отвор зазидан. Из тога се јасно закључује да су ова два отвора засведена луцима постојала пре зидања трпезарије и да представљају делове неке грађевине која је раније постојала.

Да је трпезарија настала на рушевинама старије грађевине види се не само на овом северном већ и на јужном зиду (сл. 3). На оба зида уочавају се старији остаци у којима су изграђене нише нове трпезарије. Истовремено, или нешто доцније, саграђен је и лук у трпезарији, који се ослања на северни зид баш на стубу

између она два отвора засведена луцима, а према јужном зиду на посебно проширење.

Остали луци трпезаријских ниша грађени су опеком и високи само 12 cm. Сва три зида осим источног зидана су притесаним каменом са веома мало опеке, у кречном малтеру. Употребљавани су и дрвени сантрачи, али без неких нарочитих правилности у примени, како се то уобичајено радило код дебелих зидова.

Међутим источни зид је зидан сасвим различито од ових. Он је сав од опеке и очигледно је, пошто је био једини спољни зид а уз то и дворишни, да је намера била да се он озидва као декоративан зид у стилу осталих грађевина које су биле тако зидане (сл. 4, 5). Зато је он био дебео само 30 cm. Унутрашња и спољна страна слично су зидане, али нису исте: спољна страна је лепша и много брижљивије озидана од унутрашње. Осим тога, у спољни део узидан је један сантрач целом дужином зида укључујући и дебљину јужног попречног. Он је подупрт и подухваћен једним дрвеним стубом и јастуком, који су између прозора. Исто тако и са доње стране је један сантрач, у који је учепљен стуб.

Дебљина опеке којом је овај зид зидан није иста: она се креће од 4,5 до 5 cm. Спојнице између њих су велике 3,5—4,5 cm. Спојнице спољне фасаде су нарочито брижљиво фуговане, с малим косинама према опекама. Малтер спојница је још и изглачан (сл. 5).

Испод ове фасаде је зид доње просторије у коме је велики лук широк 2,10 m. Тај зид је такође лепо зидан, али са доста неправилним и притесаним каменом. У спојницама између камена су хоризонтално ређане опеке. Његово зидање далеко заостаје у погледу лепоте у односу на зид „старе трпезарије“.

Једина промена која је изведена на „старој трпезарији“ после њеног грађења уочава се на западном зиду. Као што смо рекли, у томе зиду налазе се две нише: једна у оном закошеном делу на јужној страни, а друга при крају на северној страни (сл. 4). Ова друга је у ствари била према мађупници. Касније је она проширена са доње стране и пробијена, тако да је направљен мали прозор у горњем делу источног зида мађупнице. Неко је опет и тај прозор био зазидао.

Поставља се питање када је стварно ова трпезарија била зидана и за кога?

Као што смо видели, трпезарија је доста мала. Ако се узме да се у њој седело дуж зидова у којима су нише, а то су северни, јужни и западни, укупна дужина седишта је око 20,0 m. Ако се рачуна за једну особу максимално 0,80 m, онда би се у трпезарији могло сместити одједном 25 особа. Уз сабијенији смештај могло их је стати највише 30.

Испред ових седишта били су столови, највероватније дрвени, јер за камене столове било је мало услова, а ни сама трпезарија својим скромним изгледом не наводи на такву претпоставку. Никакви оригинални остаци столова нису сачувани. Са могућном минималном ширином столова од 70 cm по средини трпезарије остало би највише 1,20 m. Зато се не би могла прихватити претпоставка да се могло седети и по средини трпезарије.

Даље ћемо уочити да трпезарија нема све оне елементе које су имале средњовековне трпезарије. То је на првом месту апсида, која у њој чак није ни на који начин наглашена. Обично се у апсиди или испред ње налазио игумански сто, а у близини њега и место за монаха који за време обеда чита текст одређен за тај дан.

Два приближна датума о зидању трпезарије, горњи и доњи, могу се доста тачно поставити из односа зидова трпезарије, скривница и трема испред трпезарије краља Милутина, односно зида музејске просторије. Наиме, трпезарија је саграђена после скривница, а пре трема, односно музејске просторије. Скривнице су, као што смо већ рекли, поетојале још 1757. године, а на зиду музејске просторије споља записана је година 1797. Можда је то година њенога зидања, а можда и само њеног живописања. Али трпезарија може бити и старија од 1757. године, јер су скривнице раније сазидане.

За утврђивање времена постанка трпезарије је од највећег значаја њена дворишна фасада и начин њене обраде. Тако су у Хиландару зидане фасаде старијих грађевина. Елементе декорације са косо ређаним опекама у једном реду или у облику рибље кости — у два реда супротна један другом — видимо већ на дворишној фасади на првом и другом спрату конака који је зидао игуман Теодосије 1646. године. То је онај конак до звонаре. Исте елементе налазимо и на дворишној фасади конака до пирга св. Ђорђа (јужно од цркве краља Милутина) приземља и првог спрата. Тај део конака је можда нешто млађи, али такође не много млађи од конака игумана Теодосија. Горња два спрата тог конака обновљена су 1784. године, после пожара из 1722. у коме је конак изгорео.⁴ Исти се елементи налазе и на дворишној фасади изнад првог и другог спрата старе игуменарије, којима је опет ктитор проигуман Теодосије. На спољној фасади је и натпис о њему на грчком језику. Натпис је израђен од насатично узиданих опека. На унутрашњој страни зида овог конака налази се и камена плоча с натписом у коме се кратко каже: Ктитор Теодосије проигуман 1652.

⁴ С. Ненадовић, *Хиландарски конаци у јужној мали пре и после пожара 1722. године*, Хиландарски зборник 5 (Београд 1983) 215—256.

другим фасадама да је тешко отети се утиску да су све те фасаде радили исти мајстори и у веома малом временском размаку. Зато се са великом вероватноћом може претпоставити да је ова трпезарија настала средином XVII века, можда чак и за време проигумана Теодосија.

Ако би ово било тачно, онда бисмо посредно могли претпоставити да су и скривнице сазидане чак пре средине XVII века.

У то време у Хиландару је још постојало општежиће, јер је чак скоро после једног столећа, 1744. године, кад је Хиландар посетио Василије Григорович Барски, он још био општежитељни манастир. Барски је писао, веома опширно и веома похвално, да се одржава пропис светих отаца, да се сваког дана једе у општој трпези. Он је чак и описао велику трпезарију краља Милутина: да има 14 лепих мермерних столова, као и у Лаври; да су они дуги, четвороугаони и из једног комада; једино је игумански сто округао и својом лепотом све друге надмашује.⁵

Ако се у то доба, тј. средином XVII века, користила велика трпезарија, која је могла да прими велик број монаха, чак и преко 150, зашто је зидана ова мала, тескобна, мрачна и на веома неповољном месту, за једва 30 особа? Функционално она је потпуно изолована од оних просторија са којима би морала стајати у вези. Те просторије су кујна (мађупница) и остава за намирнице. Она нема никакву везу са

мађупницом и они који су у овој трпезарији јели морали су примати храну у своје посуде спрат ниже у мађупници и долазити у њу. Тешко је и замислити да би се скувано јело у некаквом казану у мађупници износило из ње, пело уз дрвене степенице на спрат, доносило у трпезарију и ту делило. Обедовање монаха у трпезаријама обавља се по одређеним прописима и праћено је верским церемонијалом, а за све то ова трпезарија није била подесна.

Зато је највероватније да она није ни служила монасима. Хиландар је у то време, нарочито у XVII, XVIII и првој половини XIX века, изводио замашне грађевинске радове. У њему су обнављани стари и изгорели конаци, као и параклиси, а зидани су и нови конаци и нови параклиси. У Хиландару је било доста тих радника, које је он највероватније и хранио, а они, из многих разлога, нису могли да једу у великој трпезарији са монасима. Овакве и сличне проблеме Хиландар је увек решавао на рационалан начин. Сетимо се само грађења специјалне перионице. Зато је врло вероватно да је ова трпезарија и саграђена за те раднике. Они и данас посебно обедују у својој трпезарији.

⁵ В. Г. Барски, *Второе посещение святой Афонской Гори Василѣа Григоровича-Барскаго*, издание Афонскаго русскаго Пантелеимонова монастыря, С-Петербургъ 1887, 231, 246.

Nouvelles informations sur »le vieux réfectoire« de Chilandar

SLOBODAN NENADOVIĆ

A Chilandar il existe une salle de dimensions moyennes (9,81x4,03) qui avait servi de réfectoire. On le qualifie de vieux, bien qu'il le soit beaucoup moins que celui qui date de l'époque de Némanja et du roi Milutin. Il fait un ensemble architectural avec d'autres bâtiments et locaux (fig. 1): trésor (№2) cuisine (№4), tour (№6), grange (№7), ancien musée (№3). Il se trouve à l'étage et c'est par le portique que l'on y pénètre (№8).

En 1982, lors des travaux de restauration et de conservation, on a pu recueillir de nouvelles données relatives à son architecture. Elles nous ont permis d'établir que le réfectoire avait été bâti sur les ruines d'un bâtiment plus ancien. Celles-ci furent intégrées dans ses murs (fig. 2, 3, 4). Ensuite, son mur oriental fut exécuté avec un soin particulier et décoré par la seule utilisation de briques (fig. 4, 5). On retrouve les

mêmes éléments décoratifs dans les annexes du monastère Chilandar bâties vers le milieu du XVIIe siècle.

On sait depuis longtemps que »le vieux réfectoire« fut certainement bâti après le trésor (fig. 1 №2) qui existait déjà en 1757, étant donné que celui-ci figure dans une gravure sur cuivre, exécutée cette même année, mais avant 1797, année où fut construit le portique devant le réfectoire de l'époque de Némanja et de celle du roi Milutin. Sur la base des éléments que nous venons de découvrir, on peut supposer avec beaucoup de vraisemblance, que le réfectoire remonte au milieu du XVIIe siècle, date à laquelle furent construits d'autres bâtiments du monastère Chilandar, dont les façades furent exécutées de la même manière que sa façade sur cour, constituée par le mur oriental du réfectoire. Cela nous engage à supposer que les trésors

furent bâtis, à leur tour, avant le milieu du XVIIe siècle, étant donné qu'ils sont antérieurs au réfectoire.

On peut se demander dans quel but fut bâti ce petit réfectoire pour 25 à 30 personnes tout au plus, si l'on sait que le monastère disposait d'un grand réfectoire qui, construit à l'époque de Némania et du roi Milutin, pouvait recevoir même plus de 150 personnes. Pendant la construction de ce petit réfectoire, le monastère était organisée suivant les principes de la vie

en commun («la cénobie») et ce grand réfectoire était toujours en usage en 1744, année où B. Grigorović Barski visita Chilandar et nota ce détail. L'auteur du présent article suppose qu'il était destiné aux ouvriers qui travaillaient dans l'enceinte du monastère et qui ne pouvaient pas se mêler avec les moines pour prendre leurs repas dans le grand réfectoire. Les ouvriers étaient chargés de divers travaux et, comme vers le milieu du XVIIe siècle on bâtit beaucoup à Chilandar, ils étaient probablement nombreux.